

54126

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO PAEDAGOGICA ET PSYCHOLOGICA

3.

TETTAMANTI BÉLA — GERÉB GYÖRGY

VITA

COMENIUS VILÁGNÉZETÉRŐL

ÉS ISMERETELMÉLETI

ÁLLÁSFOGLALÁSÁRÓL

SZEGED, 1957

Szerkeszti:

TETTAMANTI BÉLA

Comenius világnézete és ismeretelméleti állásfoglalása

(Szélgjegyzetek egy Comeniusról szóló, egyébként pozitívan értékelt kandidátusi disszertációhoz.)

Írta: *Tettamanti Béla* egyet. tanár

1.

Comenius didaktikáját ismertető kandidátusi disszertációjában Geréb György a comeniusi világnézet haladó mozzanatairól az értekezés legkülönbözőbb helyein emlékezik meg. Megállapítja, hogy »Comenius oktatása éppen olyan forradalmi újítás a pedagógia területén, mint egyéb tudományokban az újkort beköszöntő tudományos eredmények és felfedezések«; hogy nézeteiben »a tananyag és a módszer egyaránt forradalmi, megváltozott rendben jelentkezett, ... didaktikai alapelvei a feltörekvő polgárság törekvéseinek a didaktikában tükröződő tételei« ... »Nyilvánvaló« — tehát — »hogy Comenius didaktikai alapelvei a kialakuló kapitalista rend fölépítményének tartozéka«.

Míndez Geréb szerint azt jelenti, hogy Comenius »felismerte azt a gazdasági, politikai szükségletet, amely az új iskolának megfelelő új didaktikát igényel«; hogy »didaktikája tudatosan a polgári átalakulás gazdasági és politikai szálláscsinálója kíván lenni, ... szálláscsinálója ... a polgári eszméknek, a kapitalista gazdasági rendnek«. Világos tehát, hogy Comenius »a feudális kötöttségekkel szemben haladó polgári ideológiát vallott«, s hogy például többek között magában az általa eltervezett »iskolában megnyilvánuló versengés« — is — »a piacok szabad versenyének gazdasági rendjét tükrözi«:

Emellett Geréb egyáltalában nem leplezi el Comenius világnézetének a még erősen feudalisztikus nyomokat hordozó, bensőséges vallásos meggyőződéséből eredő transcendens elemeit sem. Látja azt a bizonyos, a Comenius kutatók által általában kiemelt kettősséget a nagy didaktikus gondolkodásában: azt állítja ugyanis, hogy »Comenius nézeteiben a leghaladóbb, legmerészebb és legforradalmibb gondolatok keverednek elavult, ősi nézetekkel«. Megállapítja azt is, hogy éppen Comenius világnézetének alapvető ellentmondásaiból következik, hogy »a materiális (másutt helyesebben »materialista«) kiindulópontot ... vallásos szemléleti módja miatt nem vezethette következetesen végig«, s így csakugyan »egyáltalában nem

csodálatos, hogy még a leghaladottabb nézetek is vallási és naiv metafizikus szemléletmóddal párosultak«. A Comenius féle állásfoglalás kettősségének következménye azután az, hogy felfogásában »a tapasztalati valóság és a biblikus szféra . . . egyaránt valóság«, s hogy: »Evvvel a mérész és mégis kényelmes állásponttal Comenius lényegében megkerülte azt a kényszerűséget, hogy a materialista kiindulópontot következetesen végigvezesse.« Mindamellettt azonban többször emlegetett »világnézeti korlátozottsága« ellenére is felsorakozott a kor tudományos előítéleteivel merészen szembenálló forradalmárok, természettudósok mellé; bár »a mindig misztikához, transzcendens célok felé terelő „égi út” miatt« nem tudta következetesen végigjárni ezt a »földi utat«.

Az idézett tétélekkkel és az azokból vont következményekkel szemben a következő kérdéseket kell feltennünk:

1. Lehet-e Comenius törekvéseiben *tudatosan* a polgári haladást szolgáló, a *kapitalista gazdasági rendet* előkészítő szándékot látni? Vajon csakugyan szálláscsinálója *kívánt-e* lenni Comenius az új gazdasági rendnek?

2. Elmondhatjuk-e tehát, hogy Comenius gondolkodása alapján véve a kialakuló *polgári ideológia*, hogy »felsorakozott . . . a forradalmárok, természettudósok mellé«?

3. Elfogadható-e az a Comenius-kutatásban immár hagyományos megállapítás, *amely* magában Comenius *világnézetében* is bizonyos egymással néha harcosan szembenálló, egyiknek teljes érvényesülését gátló *kettősséget* vél észrevenni: a bensőséges vallásos hit és a haladó polgári gondolat felismeréseinek kettősségét?

Mikor az itt következő fejtegetésben ezekre a kérdésekre, illetőleg kétségekre keresünk választ, azt a minden ellenkező érveléssel szembenálló tételt óhajtjuk bizonyítani, amely szerint Comenius világszemlélete mind eredetében, gyökerében, mind pedig irányultságában egységes. Az a világnézeti meggyőződés pedig, amelyből eredetten Comenius korának jelenségeit értékeli és amely mind a társadalmat megújítani szándékozó törekvéseinek mind pedig didaktikai célkitűzésének értelmet ad, semmi egyéb, mint ennek a huszita püspöknek szektáns, misztikus, a csodavárás reménységeiben elragadott transzcendens keresztény vallásossága; a 17. század emberének eretnek kereszténysége; az isteni eleve elrendeltségbe, az isteni ígértbe vetett hit sokszor babonás színezetű, de mélyen átértett eleven ereje.

Geréb értekezésének egyik helyén a következőkben sorolja fel Comenius »idealista és utópisztikus elgondolásainak összetevői«-t: »a feudalizmus béklyóitól egyre jobban kitörő polgári rend igénye, a természet felé fordulás és a természettudományok fellendülése s a cseh nép s egész Európa népeinek történelmi harcai, a 30 éves háború minden borzalma«. Mindez igaz, azonban nem vagyok hajlandó a kor polgári rendjének igényeit, mint a Comenius féle törekvések egyik indító okát különálló, vallásos meggyőződéstől idegen vagy legalábbis attól elhatárolható, más irányú tájékozódásból eredő, más forrásokból táplálkozó, külön ható tényezőnek látni. Talán kissé jobban lehetett volna hangsúlyozni törekvéseinek egyik szubjektív átélésből fakadó eredőjét, ti. a 30 éves háború borzalmainak saját egyéni sorsát és tudományos törekvéseit is olyan tragikusan befolyásoló hatását. Azonban nem ez a lényeges, a lényeges az, hogy az egész

Comenius által vallott világnézeti gondolkodásmód egyetlen gyökere és annak minden törekvést éltető tartalma, ismételten: a protestáns vallásosságának Comeniusban átélt sajátos formája.

Meggyőződésem, hogy ennek belátásától nem zárkozhatik el senki, aki pl. csak a Nagy Oktatástan megindító fejezeteinek tárgyát és konkrét tartalmát elemezni hajlandó. A fejezetek tárgyának felsorolásakor ugyanis arról értesülünk, hogy az embernek, ennek a legkiválóbb teremtménynek »végső célja ezen a világon kívül esik«, s hogy mostani életünk nem egyéb, mint előkészület az örökkévalóságra; az előkészületnek pedig harmadik és végső foka, »önmagunknak . . . Istenre irányítása«. Ennek a didaktikai célkitűzésnek mintegy kifejtéseül olvashatjuk a mű 2. bevezetésében a biblikus vallásosság jellemző tételeit: az ember kegyelemben születettségéről, a bűnbeesésről, a világi élet sivárságával szembeállított isteni kegyelemről; hozzátéve mindezekhez, hogy »Isten örökkévaló paradicsomot készít az ő választottainak«, s »hogyan Isten az egyház paradicsomát itt e földön is meg-megújítja«. Lehetséges az is, hogy Isten talán most is »ennyi kegyetlen háború dühöngése és az országok ekkora feldúlása után« is kegyes szemmel tekint reánk. Nekünk ezért »hálásan kell Isten színe elé járulnunk és elősegítenünk szándékait«, az isteni szentírás szavai tanítanak ugyanis arra, »hogyan az emberi romlottság megjavítására az égvilágon semmi hatásosabb út nincs az ifjúság helyes nevelésénél«. Ez teljes egészében a protestáns teológus gondolatmenete — mint egyébként a Nagy Oktatástan többi része is — tele van bibliai idézetekkel és a szent könyvekből vett példákkal, s így egészen jellemző az is; hogy egyik ótestamentomi könyvre való hivatkozással jelöli ki itt művének ama szándékát, »hogyan Istennek munkáját egyetértésben végezzük . . ., így fogunk gondoskodni az ifjúságról, a világ legértékesebb kincséről, így leszünk részeseivé annak a ragyogásnak, amely azoknak ígérgetett, akik másokat az igazságra oktattak«.¹

Következésképpen egészen természetes, hogy végső cél a transzcendens, keresztény vallásosságban való megtisztulás; ezt azonban »ebben az életünkben nem érzük el, hiszen „három féle” életünk során« . . . az elsőben csupán az életet kapjuk, kezdetleges mozgási és érzékelési képességekkel; a másodikban az életet, mozgást az érzékelést az értelem csiráival; a harmadikban pedig mindezek tökéletes teljességét: ti. az ember hármasságának megfelelően, a képzettség és erényesség vagy jó erkölcsök fokozatainak felülemelkedő vallásos érzületet, vagyis jámborságot.²

Mindez kétségtelenül a keresztény vallásosság teleológikus szemlélete, amelynek értelmében a világ » . . . semmi más, mint nevelkedésünk, gyarapodásunk helye, a mi iskolánk«, mint azt a szintén bibliai idézetekkel tele-tűzdelt III. fejezetben olvassuk. Mikor azután Comenius a mindenkire kiterjedő oktatás követelményét annak ellenzőivel szemben védi, akkor ezt a követelést nemcsak avval támasztja alá, hogy a tanulás »ezt a nehéz életet boldogabbá« teszi, s mindenki több vágyal és reménységgel tekinthet az örökkévalóság elé, hanem annak a reménységnek megcsillogtatásával is, hogy »vajon az egyháznak ilyen állapotja nem hozná-e le a földre a paradicsomot«.³

Teljesen ebben az értelemben világosít fel Vaszkó is. Comenius az Elnyomott népek panaszai c. művében arról a módról gondolkodik, »amellyel

a világot meg lehet gyógyítani«. Ehhez meg kellene lelteni »egy egyetemes világozságot... Ezt az eszközt pedig akkor (»ekkor«; sajtóhiba?) találják meg, ha mindazt összefoglalnák, amit Isten könyvében megírt és az emberek előtt megnyilvánított«. Ez az az »isteni fény«, amelyhez az emberek az értelem segítségével eljutnak. Ezért hirdette a Prodrómusban az egyseges tudományt, a panszófiát, és az egységes világvallást. Ezért szólítja fel a civódó tudósokat, hogy egyesített erőfeszítéssel keressék »az Isten útjait«.⁴

Ha most már Geréb értekezésének azt a mondatát akarjuk igazolni, amely szerint »a didaktikát Comenius kiemelte a transcendens, dogmatikus keretből«, akkor csak annyit ismerhetünk el, hogy ebben a Comenius féle didaktika alapvetéséül szolgáló világszemléletben jelentkezik először a középkori feudális kereszténységgel szemben a kálvini protestáns vallásozság, mégpedig annak a 17. században élő misztikusan pietista, egyúttal azonban a földi élet felé is forduló változata: »Nyilvánvaló tehát, hogy az ember célja az örök boldogság Istennel; az pedig, hogy melyek az ennek alárendelt és ezt az átmeneti célt szolgáló célok, kinyilvánul az isteni elhatározás ígéből, mellyel az embert alkotta: Teremtünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra, hogy uralkodjék a tenger halain, ég madarain, az egész földkerekség minden állatán, amelyek csak a földön mozognak«, idézi Mózes I. könyvéből.

Erre a protestáns vallásozságra jellemző Comenius gondolkodásában is, a földi élet jelentőségének elismerése az isteni szándék megsegítésében is, azonban egyúttal az Isten által való eleve elrendeltség kálvini dogmája is, amely szerint, »nyilvánvaló, hogy az ember a dolgok megértésére, az erkölcsök összhangjára és Isten mindenekfelett való szeretetére született és rendeltetett...« Ezzel függ össze, minden kétséget kizáróan többek között Comeniusnak az a kijelentése is, amely szerint a természet nemcsak az ember természetét érti, hanem hogy: »A természet szón egyébként Isten mindenkire kiterjedő gondviselését is értjük, vagyis az isteni jószág soha meg nem szűnő beavatkozását, amely mindenkinek minden tettében megnyilvánul.« Mikor tehát a Prodrómusban azt olvassuk, hogy »a természet semmire sem képes Isten nélkül, a természet Isten utánzója, Isten gyermeke«, akkor ezek után nemcsak más világításban látjuk Comeniusnak sokat emlegetett sajátos naturalizmusát, amely bibliai idézetek és remiszenciák mellett, oly gyakran hivatkozik a természet analógiájára, akkor más színezetet kap az a kijelentés is, hogy az ember mindent elérhet, ha a természetre bizza magát«⁵ — hiszen »Isten önmagától veszi mind a célt, mind a cél eléréséhez való erőt és formát is... Isten tehát, amikor a világot alkotja, önmagát alkotja...« halljuk az újplatonizmus panteizmusára emlékeztetően a Prodrómusban.⁶

Ha már most az előbbi tételnek mintegy korrektívuma gyanánt Geréb Comeniusnak azt a kijelentését idézi, hogy az ember mint »eszés teremtmény«... mindennek megfigyelője, névadója és kutatója, akkor a következőket kell megjegyeznünk: a) az eleve elrendelés tételéhez vezető gondolatmenet nem engedi meg Geréb ama megállapításának elfogadását, amely szerint: »Az embernek Istentől való függése... csak távoli, végső szempontból határozza meg az emberi természet mikéntjét«; b) Comeniusnak ez a kijelentése egyáltalában nem teszi szükségessé a polgári szemlé-

let befolyásának olyan értelmű megemlítését, hogy ez a »felfogása kétségtelenül a polgári ember szemléletéből fakad«.

A különböző hangsúllyal említett és értékelt polgári szemlélet, mint Comenius vallásos világnézete mellett vagy szembenálló szemléleti forma feltevésére és evvel kapcsolatban a kettős világnézetről szóló közkeletű elméletre ugyanis már csak azért sincsen szükség, mert az ilyen fajta csakugyan gyakran felbukkanó megnyilatkozások eredetét teljes joggal kereshetjük és találhatjuk meg Comeniusnak, a huszita püspöknek a mások és Geréb által is említett cseh testvérekhez való benső viszonyában.

Útbaigazíthat ebben a vitás kérdésben R. Altnak egy megjegyzése is. Alt ugyanis Comeniusnak a társadalmi kérdésekkel szemben való állásfoglalását a következőképpen magyarázza: »Az állapotok romlottóságában ő nem látja a feudális rend felbomlásának következményét és egy új kornak, a kapitalista korszaknak szülési fájdalmait. Azt hiszi, hogy azok a zűrzavarok onnan erednek, hogy az emberek letértek a lényegükben levő, isten tervei szerint megteendő útról.«⁷ Ezt a véleményt annál is inkább elfogadhatjuk, mert hiszen ennek a meggyőződésnek egyik személyesen átélt forrása Comeniusnak a cseh testvérek közösségével fenntartott kapcsolata. Világnézete egyes vonásainak innen való eredetét Geréb is elismeri. Ő is megfelelően értékeli a szekta polgári jellegűnek mondható vallásos, de egyben demokratikus szemléletét; azt, hogy ez a szekta az emberiség békés egyesítését és testvéri közösségét akarta megvalósítani. Gerébnek az idézett helyen olvasható mondatát a cseh testvérek közösségének tagjairól, amely szerint »nagy részük iparral keresi kenyerét, de munka- és vagyonközösségben élnek«, s igen erősen jellemző vonásokkal egészítik ki mind Alt, mint pedig Vaszkó. Mind a ketten megállapítják a cseh testvérek közösségének akkor már megváltozott összetételét. Alt arról beszél, hogy később a cseh testvéreknek a földbirtokosok között is voltak híveik s közösségükhöz már vagyonos vállalkozók is csatlakoztak; Vaszkó pedig kijelenti, hogy a szekta »a taborita mozgalomhoz viszonyítva mérsékelt áramlattá változott, különösen a későbbi időkben, amikor megváltozott szociális összetétele is. Komenszky idejében a közösség már jó módú parasztok, burzsoák és kereskedők közössége volt.«⁸

Egyáltalában nincs szükségünk tehát arra, hogy a kétségtelenül egyetlen irányba mutató transcendens világnézet mellett egy külön »polgári« szemlélettel adott, forradalmi jellegű újító szándékot tételezzünk fel Comenius gondolkodásában és törekvésében. A cseh testvérek Comenius korában is elevenen élő huszita szektás hagyománya volt egyik a mélysegesen átélt vallásos hitet is megmozgató forrása, annak a protestáns vallásosságnak, amely itt telitődött meg a püspöki mivoltában testvér Comenius lelkében méltán polgárinak nevezhető ideológiával.

Geréb maga is többször említi »a taborita szekta forradalmi hagyományait« s ismételve utal Engelsre, annak pedig különösen a szektáriánus mozgalmakról szóló ismert tétéleire. Ezekkel kapcsolatban olvassuk az értekezésben a következő mondatot: »A szekták vallás terén megmutatkozó újító törekvéseikkel kétségtelenül az ideológián keresztül is rombolták a feudális rendet, előkészítették a talajt a polgári átalakulás számára.«

Ha Geréb kissé elmélyültebben értelmezte volna ezt az Engels-féle tételt, akkor talán lett volna bátorsága arra, hogy szembeálljon a Come-

nus világnézetét elemző közvéleményszerű nézetekkel: akkor Comenius minden megnyilatkozásában egy a 17. században »modern«, haladó és a feudális vallásosságtól lényeges vonásaiban különböző bensőségesen átélt keresztény lélek megnyilatkozását látta volna. Akkor elismerhette volna, hogy mint minden eretnység, a huszita baloldal örököseinek tábora is megérlelt a feudális középkori kereszténység rendjével szembenálló, azzal ellenséges, jogosan »polgárinak« nevezhető ideológiát. Egyúttal azonban azt is, hogy ebben az Istent szolgáló törekvésben s a törekvésből eredő újító szándékban sem a cseh testvérek közössége, sem pedig Comenius nem voltak a szó komoly értelmében forradalmárok. A társadalmat, annak egész életét megújító szándék maga természetesen forradalmi abban az értelemben, hogy elveti a feudális társadalmi rendet szolgáló ideológiát vagy legalábbis hozzájárul egy új ideológiai tájékozottság egyes elemeivel a régi ideológia felbomlásához. Azonban nem lehet szándékában, harcra felkészültségében forradalminak mondanunk azt a gondolkodót, aki az isteni szándék végrehajtásában újító terveivel a meglévő társadalom szerveihez fordul és a kívánt társadalmi átalakulás és egyetemes béke felé vezető úton a »törvény óré«-nek és a »bölcse felsőbbség«-nek támogatására számít. Azt a nemzetet mondja ugyanis boldognak — idézi Alt Comenius egyik művéből —, amely az arra szolgáló rendelkezésekkel és jó törvényekkel van felfegyverkezve, s amelynek jólétét jó és bölcse felsőbbség biztosítja. Nem forradalmár az, aki azt követeli a különféle vezetőktől — a királyoktól, fejedelmektől, bíráktól, papoktól és tudósoktól, hogy »bölcse-séggel teljenek el«, mert: »Az eszes teremtményt nem hangoskodással, börtönnel és husánggal, hanem ésszel kell vezetni.« És nem forradalmár az, aki azért tartja szükségesnek az alattvalók felvilágosítását; »hogy bölcse parancsolójuknak okosan engedelmeskedjenek, nem kényszerűségből engedelmes számárként, hanem önként rendszeretből.«⁹

Meggyőződésem szerint történeti szemléletünk sem azt nem engedi meg, hogy Comeniusi törekvései tükrében úgy állítsuk be, mint aki a polgári eszméknek és a kapitalista gazdasági rendnek akart — még pedig tudatosan — szálláscsinálója lenni, sem pedig azt, hogy a forradalmárok és a természettudósok mellé sorakozott fel. (Hiszen pl. sokáig nem fogadta el a kopernikusi kozmikus szemléletet.) Nem tartjuk helyesen fogalmazott megállapításnak azt sem, hogy Comenius világnézetének materialista kiindulópontjáról beszél, s arról, hogy annak keresztülvételét vallásos szemlélete gátolta, vagy amellyel szemben merész és kényelmes álláspontot foglalt volna el. Comenius vallásos világnézetének egyáltalában nincsen materialista kiindulópontja. Az ugyanis, hogy világnézetében a tapasztalható valóság és a biblikus szféra »egyaránt valóság, mint ilyen megismerhető«, egyenesen az Isten szándékában kiteljesedő világtékony következménye, s ebben az összefüggésben egyáltalában nem »merész« állítás. Viszont nem is kényelmes állásfoglalás, mert sehol sem akadunk annak nyomára, mintha Comenius gondolkodásában valamilyen immanens kényszerűség lett volna a materialista álláspont következetes végigvezetésére.

Egyszerűen: nem volt materialista, s így nem lehet elmondani azt sem, hogy Comenius didaktikai alapvetése a kialakuló kapitalista rend felépítményének tartozéka. Tagadhatatlan, »hogy működésével ő is hozzájárult a régi alap rombolásához és a polgári rend megteremtéséhez«, azonban

még sem lehet elmondani róla a következőket: »Bár a régi alaphoz tartozó ideológia teológiai és bölcseleti maradványai kísértették, a kialakuló új alap gazdasági és társadalmi rend megkövetelte polgári ideológia hirdetője volt egyben.« Éppen ilyen indokolatlan és merész állításnak kell minősítenünk azt, amely szerint a versengésnek Comeniusnál is jelentkező elismerése »a piacok szabad versenyének liberális gazdasági rendjét tükrözte« — hiszen ez a didaktikai segédeszköz az ókor Quintilianusnak újraéledő hatásaként a reneszánsz pedagógusainál, majd pedig a jezsuitáknál, stb. is jelentkezik, s így valóban nehéz ezt a »tükrözést« történelmileg igazolni.

Azonban nem is az ilyenféle kissé elhamarkodott kijelentések a döntők, hanem az, amely Comenius gondolkodásában belevetíti a mi, bizony nem egy esetben hibás ítélkező és értékelő szemléletünket, amely benső ellentmondásokat állapít meg ott, ahol tulajdonképpen egy eredetében és irányultságában egységes világképbe csakugyan egymásnak ellentmondó elemek jutottak bele hordozójának történeti helyzete által adottan. Nekünk, a neveléstörténet mai kutatóinak világosan kell látnunk a 17. század emberének s így Comeniusnak gondolkozásában jelentkező ellentmondásokat, a kapitalista társadalmi rendet előkészítő még kiformálatlan polgári gondolatnak itt-ott készülődő harcosszembenállását a feudális társadalmi rend hagyományával, ideológiai rendszerével. Ezek az ellentmondások, azonban, melyeket e korszak kutatóinak látni kell, és amelyeket Geréb is helyesen lát meg, nem tudatosultak abban a vallásos gondolkodásmódban, amely Comenius életének és küzdelmeinek értelmet adott. Éppen nagyon helyesen meglátott kissé felszínesen eklektikus filozófiájában ezek az egymásnak ellentmondó tételek békésen megfértek egymással, nem szegződtek harcosan egymás ellen, csak szintén megtermékenyítő elemei voltak annak az aktív, a világot megváltani akaró kereszténységnek, amely ebben az egyetemes humanizmusért fáradhatatlanul küzdő nagy emberben élt és hatott.

Hasonlóképpen látja Comenius világnézeti tájékozottságát R. Lochner is, aki Alt említett művét méltató cikkében a következőkben igazítja helyre a szerzőnek azt a megállapítását, amely szerint Comenius a dialektikus és történelmi materializmus »kimondott előfutárja«. A feudális társadalmi rend lassú pusztulásának és a korai kapitalizmus kezdeteinek korában élő Comenius gondolkodása »minden bizonnyal nem maradt mentes kora némely tömegmozgalmának (valdensek, huszita táboríták) szociális forradalmi tendenciáitól. Azonban a társadalmi viszonyok javítására szánt nevelői gondolatai, a szegények érdekében való kiállása és más hasonló eszméi minden nehézség nélkül levezethetők alapvetően keresztény-humanista magatartásából.«¹⁰

Azzal, hogy világnézetének töretlenül és minden nyugtalanító benső zavar nélkül eleven kereszténységét hangsúlyoztuk és hangsúlyozzuk, egyáltalában nem kisebbitjük, nem értékeljük le Comenius történeti érdemeit, a polgári haladás szolgálatába állított csakugyan forradalmi újításokat tartalmazó pedagógiájának történeti jelentőségét. Valóban előremutatóan értékeljük eklektikus gondolkodásának materialista elemeit; azokat a tételeket, amelyek azt mondják ki, hogy úgy ismerjük meg a dolgokat, ahogyan azok vannak, de akkor ismerjük meg őket helyesen, ha keletke-

zésükben látjuk és annak a materialista meggyőződésnek adnak kifejezést, hogy a világ ellentétekből tevődik össze, »mert ellentét nélkül nem lenne sem az igazság, sem a rend, sőt a világ lényege sem lenne...« — idézi Vaszkó a Prodrómusból.¹¹

Azonban nem hunyhatunk szemet többek között pl. Gerébnek ama két helyen is felbukkanó megjegyzése előtt, amely szerint »a panszófia megbékíteni törekszik a tudás és hit ellentétét«. Ez a lényeges tartalmában hibás tétel azt látszik mondani, mintha itt már a skolasztikus filozófia gondolatrendszerében felmerülő és a reneszánsz óta állandóan felújuló »kettős igazság« elvének megszüntetésére irányuló törekvésről volna szó. »Comenius — halljuk — a világ bölcselétét a panszófia keretében közös nevezőre akarta hozni a kinyilatkoztatással... a világi filozófusok és a kinyilatkoztatás közötti ellentétet abban látta feloldhatónak, hogy mindkettő — kissé furcsa kifejezéssel — Isten híve, ennél fogva azonos törvényszerűségeken nyugszik... Ezért... egyenesen az egész bölcsészet értelmének azt tartotta, hogy összhangba hozza, harmóniába illessze az isteni és emberi természetet«.

Nem hiszem, hogy tévednék, ha azt állítom, hogy itt nincsen szó a tudósok és teológusok szándékolt kibékítéséről. Helyesebb Vaszkó megjegyzése, aki szerint Comenius csakugyan a »vallások és tudományok különbözőségében« látta a háborúk legfőbb okát. »Ezért hirdette az egységes tudományt, a panszófiát és (én emeltem ki), az egységes vallást.« Ezért követeli a Panorthosiában, »hogy minden filozófia egyetlen és legjobb filozófia legyen; hogy minden vallás egyetlen és legjobb vallás legyen«. Igaza van Vaszkónak: Comenius a filozófiának igen nagy jelentőséget tulajdonít, hiszen szerinte »a felvilágosodott kor alapja az általános filozófia lesz, amely az emberi értelem szeme elé állít mindent teljességében és az igazságnak megfelelően«. E jelentőségének megfelelően a filozófiának a vallástól és politikától eltérő a feladata. »A filozófia a világ dolgait vizsgálja, a politika az emberek helyes kormányzatának tudománya, míg a vallás az Istenhez való helyes viszonyt segíti elő.« Így az általános filozófia az általános politikával és az általános vallással együtt egyenrangú feltétele annak, »hogy a világ utolsó korszakában elérjen az utolsó, legmagasabb rendhez«.¹²

2.

Geréb mindjárt értekezése elején csatlakozik ahhoz az általánosan elfogadott megállapításhoz, amely a Bacon filozófiájában jelentkező empirikus irányt mind nála, mind pedig követőinél, s így Comeniusnál is határozottan szenzualisztikusnak jellemzi. Azt olvassuk, hogy Comenius szerint minden tudásunk alapja a közvetlen tapasztalat s legtöbbször »meg is tapadt a baconi szenzualizmus alapján materialista gyökerénél s a tényeket általánosítás nélkül is ismertnek tekintette...; nem tudott a tények általánosításáig, törvényszerűségek levonásáig, általában a fogalmi síkra eljutni«. Megerősítik ezt az állítást Comenius egyéb kijelentései is, amelyek szerint csak az van meg az értelemben, ami azelőtt megvolt az érzékekben; különösen pedig az, amely »agyunkat, gondolataink műhelyét viaszhoz« hasonlítja. »Amint ugyanis a viasz — olvassuk tovább — hozzá-

simul minden formához, eltűri, hogy tetszés szerinti módon alakítsák és mintázzák, hasonlóképpen az agyvelő is befogadván minden dolog kép-mását, mindent magába zár, amit a világegyetem tartalmaz.«

Világos tehát, hogy Comenius meggyőződése szerint »a tudomány igazsága és biztonsága csakis az érzékek tanúságán nyugszik.¹³ Az agynak a megismerésben teljesen passzív szerepre szorítása, valamint ez az utóbbi kijelentés úgy látszik csakugyan azt mondják ki, ami a filozófiai meghatározások szerint a szenzualizmus lényege: a megismerés egyedüli forrása az érzet; nincsen az érzéki tapasztalatot túlhaladó megismerés. Azonban éppen Geréb irányítja a figyelmet egynéhány megjegyzéssel arra, hogy Comenius gondolkodásában ezek a kétségtelenül szenzualista tételek egyáltalában nem merítik ki a megismerés természetéről szóló mondani-valóit. Nemcsak azt mondja el, hogy Comenius szerint »valamit okain keresztül ismerünk meg«, de idézi az Orbis Pictusnak azt a kijelentését is, hogy »a közönséges értelem... megfogja a külső érzékenységből bevett dolgokat... Az elmélkedő erő« — pedig »ezen dolgok felett ítéletet télesen, elválasztja ezeket, gondolkodik, álmodik... Az álm« — ti. — az érzékenység nyugalma«.

Már ezek az utóbbi megjegyzések is elegendők arra, hogy Comeniusnak a megismerésről vallott állásfoglalásának belső ellentmondásait észrevegyük: Geréb egy-két megjegyzéssel reflektál is erre. A szemléletességről szólva beszél Comeniusnak a tudást szolgáló három univerzális könyvéről, amelyekhez »három lelkierő tartozik: az ész, az akarat és a cselekvő képesség«, és három fegyver: az érzékek, értelem és az isteni kinyilatkoztatás...«. Ehhez Geréb csak annyit jegyez meg, hogy Comeniusnál »sajátos módon keveredik a reális és a transcendens, és idézi mintegy Comenius szenzualizmusának még újabb igazolásául az Analitikus didaktika következő mondatát: »... leginkább arról mondják, hogy ismeri a dolgot, aki érzékszerveivel fogja azt fel, aki értelmi elmélkedéssel, az csupán vélekedik... Az érzékszervek az ismeretek szilárd alapjai«. Ennek a kijelentésnek lényege szerintem, a baconi filozófián tanult gondolkodónak a racionalista ismeretelmélettel való szembenállása, ami az itt szerényebben fogalmazott mondat is igazol, hogy ti. az érzékszervek (csak?) *alapjai* a szilárd ismereteknek.

Geréb itt erre a mindenesetre csak árnyalatszerűnek minősíthető eltérésre nem utal, azonban később, a tudatosság elvével kapcsolatban, Szkatkin egy megjegyzésével vitatkozva kijelenti, hogy nem ért egyet »azzal a felfogással, amely szerint Comenius egészen megtapadt a közvetlen szemlélet fokánál. Már rámutattunk... — mondja — arra, hogy az absztrakció útján megindult, ha nem is járta azt következetesen végig«.

Minden óvatos fogalmazás ellenére is, annyi bizonyos, hogy Comenius a merev szenzualisztikus állásponton már akkor is rést üt, amikor külső érzékenység — közönséges értelem — és elmélkedő erő hármasságát állítja egymás mellé (főlé?), másrészt pedig az ész, az akarat és a cselekvőképesség sorozata mellett az érzékek, értelem és a kinyilatkoztatás fegyvereit így egymásutánba állítva megjegyzi azt is, hogy az elmélkedő erő »ítéletet télesen«. Ezeknek a megjegyzéseknek világánál érthető, ha Geréb értékezése egy helyén kijelenti, hogy Comenius »a lelki erők közül legnagyobb jelentőséget az értelemnek, a megismerési folyamatok-

nak tulajdonítja, ami egyébként még Comenius következő nyilatkozatának visszhangja is lehet: »... az ifjúság nevelője is a tudás gyökerére, az észre helyezi a főhangsúlyt... Először a dolgok megértésére képezzük, másodsorban az emlékezetet... képezzük. A tanítónak meg kell figyelnie az értelem megnyitásának útját és ennek megfelelően kell alkalmaznia eljárásait.«¹⁴

Ezekután nem lehet kétségünk afelől, hogy Comenius az általa többször és többféleképpen felsorolt ún. lelki erők közül mind az ismeretszerzésben, mind pedig az ismeretszerzésben való vezetés oktatói munkájában az értelemnek az egyoldalú szenzualizmus álláspontján túlmenő jelentőséget tulajdonít. Az értelem jelentősége hangsúlyozza többek között a Nagy Oktatástan Geréb által is említett V. fejezetének 6. pontja, ahol Comenius a lélek mozgásának összetevőit az óraszervezetből vett analógiával szemlélteti, s a »legfőbb kérék«, az akarat s a »mozgató súlyok« a kívánságok és indulatok mellett a komoly értelmet »a mozgást lezáró és csukó fék«-nek mondja, »amely kimeríti és elhatárolja, mit, hol, meddig kell felölelünk és elkerülnünk«.

Ezt fejti ki részletesebben a Nagy Oktatástan XVII. fejezetének 7. pontja, ahol Comenius az egyes iskolafokok sajátos feladatát a gyermeki fejlődés általa megállapított következő fokozatainak egymásutánjában rendeli: külső — majd belső érzékelés — értelem és ítélőképesség — akarat. Ennek következtében: »Az értelem szerencsés kiképzésének igazi módszere... az, hogy először a dolgokat bocsássuk a külső érzékek elé... Azután... tanulják meg a belső érzékek a dolgok... képmásait kifejezni. Végre... álljon munkába maga a szellem is, és pontos szemlélettel hasonlítson és mérjen össze mindent egymással, hogy minden dolog okát alaposan megismerje, hogy ennek alapján kialakítsa magában a dolgok helyes ismeretét és igaz ítéletet alkothasson róluk. Végül pedig szokják hozzá az akarat... hogy minden dologban jogosan alkalmazza uralmát.« Hogy pedig az okok megismerésén mit ért Comenius, arra nézve hallgassuk meg, amit annak a Geréb által említett tételnek kifejtéseül mond, amely szerint valamit okain keresztül ismerünk meg. »Mindazt, amit tanítunk úgy kell okokkal alátámasztanunk — olvassuk —, hogy ne lehessen egykönnyen mód se kételkedésre, se feledésre. Az okok ugyanis azon szegek, csatok és kapcsok, amelyek a dolgot erősen összetapasztják, hogy ne inogjon, le ne essék. Mindent okokkal alátámasztani, ez azt jelenti, hogy mindent okain keresztül tanítsunk; és (az »ez« sajtóhiba?) pedig: ne csupán azt, hogyan keletkezik az egyes dolog, hanem azt is mutassuk meg, hogy miért nem lehet másképpen. A tudás ugyanis azt is jelenti, hogy a dolgot okain keresztül ismerjük meg.« A nyugtalanító kérdés ezek után az, vajon fenntartható-e az az álláspont, amely lényegében szenzualisztikusnak mondja Comeniusnak megismerésről alkotott meggyőződését, olyannak, amely nem jut el az általánosításig, bár megindul annak útján... Vajon a tényeket csakugyan »minden általánosítás nélkül ismertnek tekinti«-e az a gondolkodó, aki úgy látja, hogy a dolgokat — nem pusztán érzékeléssel — hanem okain keresztül ismerjük meg? Vajon nem halad-e az a didaktikus a jelenségektől a lényeg felé, aki azt kívánja, hogy a dolgokat ne csupán keletkezésében ismertessük meg, hanem arra is mutassunk rá, hogy miért lett olyanná, amilyen.

Talán csak arról van szó, hogy helyesebb lett volna pontosabban ragaszkodni a szenzualizmus olyan igazán materialista fogalmához, amely igazolt ismereteknek az érzéki megismerésből való eredetét emeli ki csupán. Mikor pl. Alt — aki szintén a szenzualista Comeniusról beszél — idézi annak egynehány ilyen beállítottságra valló tételét, azt ugyanis, hogy legfőbb és állandó vezetőink a tudományhoz az érzetek, és hogy azok a tudomány igazi alapjai, akkor ezeknek megfelelően csak annyit mond ki, hogy az érzékekkel észrevettek feltételei annak, hogy az ész bármit is megragadjon. Ez az enyhébb, materialista értelmezése a szenzualizmusnak azonban nem akadályozza meg Altot abban, hogy Gerébbel együtt észre ne vegye a Comenius féle ismeretelmélet következetlenségeit. Ő is megemlíti, hogy Comenius a megismerés forrásaiul egy helyen az észet és a szentírást idézi. Ennek megfelelően — mondja — fizikájában, amelyben pedig saját állítása szerint a dolgok megfigyeléséből indult ki az ég anygairól s egyéb irreális dolgokról beszél. »Ettől eltekintve — folytatja — tisztában kell lennünk azzal, hogy Komenszky nem állapítja meg pontosan a gondolkodásnak az érzéki észrevevéstől minőségileg más lényegét és az érzéki érzetek és valamely tárgynak az értelem útján történő átdolgozásának dialektikus vonatkozását.¹⁵

Az utóbbi megjegyzés ugyan némi korrekcióra szorul, mert hiszen Comenius csaknem dicsóíti és nagyraértékeli a tiszta ész szerepét, hanem, amint az eddig idézettek is mutatják, helyenként méltányolja annak az érzékeléstől eltérő, az érzéki megismeréssel szemben való magasabb rendű funkcióját a megismerésben.

Azonban kétségtelen: Geréb talán nem ragadtatta volna magát itt-ott Comenius szenzualisztikus állásfoglalásával szemben némi túlzásokra, ha eleve az Altnál is jelentkező fogalmazásban látta volna ennek az ismeretelméleti álláspontnak lényegét. És itt kénytelenek vagyunk Vaszkó tanulmányára hivatkozni, aki jóllehet szintén szenzualistának mondja Comeniust, de valamivel megértőbben értékeli annak az értelmi megismeréssel szemben elfoglalt állásfoglalását. »A megismerés lélektana Komenskynél központi probléma« — olvassuk ott. »Az érzékelésen túl hangsúlyozza az elvont gondolkodás fontosságát, amelynek során a tanulók megállapítják az egyes tárgyak és jelenségek lényeges jegyeit, felismerik a különbségeket és így helyes fogalmakat alakítanak ki. Az ítéletalkotás problémájával szemben is helyes elképzelései voltak, amennyiben azt hirdette, hogy az ítéletben olyan összefüggéseket fejezünk ki, amelyek a valóságban létező tárgyak és jelenségek valóságos összefüggései.« Ezt az állítást annál is inkább el kell fogadnunk, mert hiszen az Analitikus didaktikában a következőket olvashatjuk:

»Mit jelent ismerni a dolgokat? Tudni létezésükről; ezt látással, szaglással, ízléssel és tapintással érzük el.«

»Mit jelent érteni a dolgokat? Ésszel felfogni a dolgot önmagában, mire való, honnan és hogyan?«

»Mit jelent a dolgokat felhasználni? Felhasználni a dolgok ismeretét és megértését valamilyen az életben hasznos célra . . .«

»Az iskola célja az érzékszervek által összegyűjtött művelődési anyagot határozott formákba önteni, hogy az értelem teljesebben és világosab-

ban használhassa fel; hisz az embernek az állat fölé emelkedése az értelemtől függ.«¹⁶

Végleges ítélettel nem tudok ebben a kérdésben döntőbíró lenni. Lehet, hogy tévedek, s igen valószínű, hogy esetleges tévedésemnek egyik oka az, hogy nem áll rendelkezésemre Comenius minden műve. Azonban az eddig ismertekből és ismertettekből kiindulva azt kell következtetnem, hogy ez a materialista irányúnak beállított és kétségtelen következtelenségekkel terhes, szenzualista szemlélet nem a végső szava Comeniusnak a megismerés természetéről, illetőleg eredetéről. Egy-egy idevágó megjegyzésből már eddig is úgy értesülhettünk, hogy Comenius szerint van az emberi megismerésnek egy végső forrása; s ez az isteni kinyilatkoztatás, s ilyen irányban tájékoztat Vaszkónak egy a Prodomusból vett idézete is. Tanulmányának egy helyén ugyanis arról értesít, hogy: »Komensky velünk született alapelvekről, a dolgokat rendező normákról, a közös és igaz fogalmakról ír, amelyeket isten oltott az emberbe a lélekkel együtt, és ezeknek az alapelveknek a segítségével ismerjük meg az egyes dolgokat.« Az állítás bizonyítékául szolgáló 34. pontja a Prodomusnak így szól: »Lelkünk ugyanis a magasságos Isten képmása, harmónikus: van mértéke a dolgok számára, hogy megkülönböztesse az igazat a hamistól. Ezek a normák közös igazságok, amelyek nem szorulnak bizonyításra, mivel megvannak minden egészséges szellemben: segítségükkel vizsgáljuk meg a sajátost. Ezek tehát a szent kapuk, amelyeken keresztül könnyen, gyorsan és biztosan el lehet jutni minden dolog ismeretéhez.«¹⁷

Ugyancsak erre tesz figyelmessé az egyik Comeniusról szóló újabb értekezés is. Ennek szerzője kifejti, hogy új platonikus gondolatmenetekhez kapcsolódva Comenius számára az eszmék az isteni szellem kihatásai, az isteni világosság szikrái, amelyek belső megvilágosodásból eredetten világítják meg a világot; majd így folytatja: »Az 1642-ben elkészült *Via lucis* még világosabban utal Comeniusnak a benső megvilágosodásra irányuló lényeglátására. Amikor a természetről és észről mint a megismerés forrásairól beszél, akkor tulajdonképpen a Szentírásban lefektetett kinyilatkoztatás jelenti számára a természettel és ésszel összhangban lévő ősforrását minden bölcsességnek.«¹⁸

Kérdés, ezek után nem jogosult-e — mint arra egyébként Vaszkó is utal — Comeniusnak a megismerés kérdésében elfoglalt álláspontját objektív idealizmusnak jellemezni; objektív idealizmusnak, amelynek nemcsak újplatonikus eredete világos ebben az eklektikus világszemléletben, hanem amelynek, miként arra az idézett újabb értekezés szerzője is rámutat, erős kapcsolatai vannak a 17. század vallásos szemléletű spiritualistáival is.

JEGYZETEK

- (1) Comenius A. J. Nagy Oktatástana. Ford. Geréb György. Akad-Kiadó. 1953. 157 és 143—153 o. A továbbiakban: NO
- (2) NO. II. 5, 10. p. és IV. 6. p.
- (3) NO. IX. 8. p.
- (4) Vaszkó, Komenszky Á. J. világnézete és pedagógiája. Tankönyvkiadó, 1954. 47—49. o.

- (5) NO. IV. 1. p. és V. 2. és 8. p.
- (6) Vaszkó i. m. 97—100. o.
- (7) R. Alt, Der fortschrittliche Charakter der Pädagogik Komenszky's, Berlin. 1953. 31. o.
- (8) Alt i. m. 99. o., Vaszkó i. m. 37. o.
- (9) I. m. 52. o. és NO. VI. 8.
- (10) Lochner R., J. A. Comenius, ein Erzieher zur Humanität. Natur und Schule, 2. Jahrg, 2. Heft.
- (11) I. m. 97. és 99. o.
- (12) I. m. 49, 76, és 83 o.
- (13) NO. V. 10. p. és XX. 8. p.
- (14) NO. XVI. 35, 37. p.
- (15) Alt i. m. 70—72. o.
- (16) Vaszkó i. m. 139, 156—157. o.
- (17) Uo. 136. o.
- (18) Koch W., J. A. Comenius und seine Pansophie. Natur und Schule 2. Jahrg. 2. Heft.

DIE WELTANSCHAUUNG UND DER ERKENNTNISTEORETISCHE STANDPUNKT DES COMENIUS

(Randbemerkungen zu einer Kandidatur-Dissertation.)

Die Abhandlung wirft im Zusammenhange mit den Ausführungen in einer unlängst besprochenen Kandidatur-Arbeit die folgenden Fragen auf:

1. a) Ist es richtig, wenn man in den Bestrebungen des Comenius eine *bewusst*, die bürgerliche Entwicklung, die kapitalistische Wirtschaftsordnung vorbereitende *Absicht* sieht?

b) Kann man also behaupten, dasz sein Denken im Grunde genommen die sich entwickelnde *bürgerliche* Ideologie ist, dasz er also sich neben die Revolutionäre und Naturwissenschaftler stellte?

c) Ist die bereits konventionell gewordene Ansicht annehmbar, dasz in der Weltanschauung des Comenius eine innere Widersprüche aufweisende *Dualität* besteht; die Dualität der innigen Religiosität und des vorwärtsstrebenden bürgerlichen Gedankens?

2. Kann man den erkenntnistheoretischen Standpunkt der Comenius lediglich als einen *einseitigen Sensualismus* auffassen?

(ЗАМЕТКИ К ОДНОЙ КАНДИДАТСКОЙ ДИССЕРТАЦИИ) МИРОВОЗЗРЕНИЕ И ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ КОМЕНСКОГО

В связи с установлениями одной, опубликованной недавно кандидатской диссертации, автор статьи составляет следующие проблемы:

I. a) Правильно ли видеть в стремлениях Коменского *сознательное*. — подготавливающее буржуазное развитие, капиталистический общественный строй — *намерение*?

b) Можно ли утверждать, что мышление Коменского — это оформляющаяся *буржуазная* идеология следовательно, что он считал себя революционером и естествоведом.

в) Можно ли принять традиционное мнение, по которому в мировоззрении Коменского устанавливается *двойственность*, свидетельствующая о внутренних противоречиях; двойственность внутренней религиозности и опознания указывающей вперед буржуазной мысли?

II. Следует ли считать гносеологическую точку зрения Коменского *односторонним сенсуализмом*?

Comenius Ianus-arca és a feltörő polgárság művelődési igénye

(Válasz Tettamanti Béla dolgozatára)

Írta: Geréb György főiskolai tanár*

Ebben az esztendőben világszerte ünneplik Comeniust: 300 éve jelent meg az *Opera didactica omnia* c. gyűjteményes kiadása Amsterdamban. Talán egy pedagógusról sem írtak annyi elemző, értékelő művet, mint éppen róla. Gondolatainak életszerűségét, s mindenkori aktualitását mutatja, hogy ezek dinamikus erejű eszmecseréket, vitákat is létrehoznak és a ma pedagógiai problémáit is előrelelndítik. Egyik ilyen vitában, mely a *Schule und Nation* hasábjain az utóbbi esztendőben folyt le, Comenius világnézetét elemezték.

Comenius didaktikai nézeteinek tárgyalásakor csupán arra vállalkoztam, hogy e nagy pedagógus hagyatékának didaktikai koncepcióját elemzem, rekonstruálom és a didaktika e tudományos megalapozójánál felmerült problémátörténeti alapokra rámutatok. E feladat elvégzése közben mérlegeltem azonban a Comenius világnézetével foglalkozó eddigi kutatásokat is, melyek megvilágítják, milyen keretben, körülmények, feltételek mellett törekedett Comenius oktatási, pedagógiai tervek megvalósítására. Mindezek alapján úgy láttam, jobban megérthetjük és elemezhetjük Comenius didaktikai felfogásmódját, ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy Comenius a feudális oktatási eljárást, a dogmatikus-verbális tanítást tudatosan kritizálta, mégpedig éppen a ráható társadalmi-gazdasági tényezők, haladó eszmeáramlatok hatására a kialakuló polgári szükségleteknek megfelelő pedagógia keretében. Természetesen mindenütt hangsúlyoztam, hogy ez a polgári szemléletmód a feudalizmus és a kialakuló kapitalizmus mesgyéjén ellentmondásosan jelentkezik, hiszen Comenius alapvetően idealista, misztikus, transzcendens nézeteket valló, hívő ember volt. Ez a vallásos szemléletmód azonban demokratikus, modern formában jelentkezett nála, még mechanikus materialista, mindenesetre objektív természetszemléletre törekvő tetteket, megfigyeléseket is hangoztatva, *végsősorban* mindent Istenre visszavezető megállapí-

* Az egyetemi Acta-szabályzat nem engedi meg a nem egyetemhez tartozó személy önálló cikkének közlését. E válasz közlését a szerkesztő szoros kivételképp ajánlotta fel a válaszadónak.

tásai mellett. Véleményem szerint éppen itt van a kérdés kulcsa: Comenius végső sorban mindent transzcendens, isteni eredetre vezet vissza, de a közelebbi célok, evilági célok nagyonis reálisak nála, s kifejezik a haladó polgárság művelődési igényének alapjait. Ez pedig nem képzelhető el másként, mint a biblikus hatásanyag *mellett* a kor haladó bölcséleti, természettudományi, társadalmi nézeteinek rezultánsaként, s ennek megfelelő kettős hatás-egységben, mely azután az iskolai művelődésanyag kiválasztásában, valamint enciklopedikus-panszofista bölcséleti felfogásmódjában is tükröződik. Tettamanti Béla professzor értékes gondolataihoz is e szellemben kívánok hozzájárulni.

*

Tettamanti professzor kétségbevonja, hogy Comenius nézeteiben a transzcendens szemléletmód mellett a kialakuló polgári ideológia is megmutatkozik. Szerinte Comenius világnézeti meggyőződése semmi egyéb, mint »ennek a huszita püspöknek szektáns, misztikus, a csodavárás reménységeiben elragadott transzcendens keresztény vallásossága«. Véleményében megállapítja, hogy magam is alapvetően fontosnak találom Comenius világnézeti beállítottságában a transzcendens eredetű, Comenius vallásos meggyőződéséből eredő elemeket is. Nem helyesli azonban az általam említett és a Comenius-kutatók általános véleményével megegyező állítást, amely szerint a transzcendens eredetű és polgári ideológiai gyökereket mutató nézetek *kettőssége* jelentkezik Comenius nézeteiben. Csakis vallásos meggyőződését tartja Tettamanti professzor a Comenius-féle törekvések indítóokának s nem hajlandó »a kor polgári rendjének igényeit, mint a Comenius-féle törekvések egyik indítóokát, különálló, vallásos meggyőződéstől idegen, vagy legalábbis attól elhatárolható, más irányú tájékozódásból eredő, más forrásokból táplálkozó, külön ható tényezőnek látni«, továbbá azt mondja: »a lényeges az, hogy az egész Comenius által vallott világnézeti gondolkodásmód egyetlen gyökere és annak minden törekvését éltető tartalma, ismételten: a protestáns vallásosságnak Comeniusban átélt sajátos formája«.

Nemcsak az én megállapításom, hogy Comenius korában már bizonyos fejlődési utat tettek meg a kapitalista rend irányában. Robert Alt pl. határozottan állítja, hogy Comenius korában a feudalizmus ölében már kibontakozó félben voltak a kapitalista elemek (1). Megállapítja továbbá, hogy e korban éppen az eredeti tökefelhalmozódás tapasztalható Hollandiában és Angliában, ahol a polgárság érdekeit szolgáló állam jött létre. Ennek alapján azt a helyes következtetést vonja le, hogy a huszita tradíció mellett »Comenius törekvései a kapitalista rendet megalkotó polgári törekvésekben gyökereznek«.

A magam részéről elfogadom Alt, Chlup, Krasznovszkij, Lordkipanidze, stb. egységes álláspontját arra vonatkozólag, hogy Comeniusnál megállapíthatók a vallási ideológia mellett a feudális nézeteken túlmutató polgári ideológia jellemzői. A 17. század sajátos ellentmondásos egység, s ez tükröződik az ideológiákban is. A vallásos forrásokon túl kimutathatóan hatottak Comeniusra a természettudományok, haladó bölcséleti irányzatok, s általában a körülötte kialakuló, változás alatt álló egész gazdasági-társadalmi rend. E nézetet L'udovit Bakoš: Comenius világnézetéről

írott tanulmányában a következőképpen körvonalazza: »Comenius nagysága abban van, hogy a két világ gazdasági-politikai és ideológiai harca között, forradalmi nemzeti tradíciókba nevelkedett, tudatosan lett a formálójára, sőt az újkor pedagógiai áramlatainak kezdeményezője, még ha a mindenkit átható vallásos ideológia, amely a középkorból az újkorba ment át, őt is befolyásolta« (2). Ebben a vonatkozásban nem hagyhattam figyelmen kívül azt sem, hogy Comenius tanulmányai, utazásai és működése során, valamint tudományos tájékozódásainak következtében fejlettebb gazdasági, politikai étellel és kultúrával ismerkedett meg, s ennek megfelelően pedagógiai nézőpontja is alkalmazkodott az új feltételekhez; illetőleg pedagógiai fölfogásmódjába is belevegyültek az általa tapasztalt haladó nézetek és következményei. Pl. a »De cultura ingeniorum« c. beszédében, azután a »Gentis felicitas«-ban is olyan jegyekkel jellemezte a művelt ember képét, amely kétséget kizáróan magán viseli az előbb jelzett tényezőket. A magyarság elé példaképpül állította a fejlettebb államok életmódját, haladóbb életformáját, ahol virágzik az ipar, kereskedelem, magasfokú a kultúra, közbiztonság, egészségügy, jog, s egyre jobban háttérbe szorúlnak a megcsontosodott és elavult nézetek; hangsúlyozza, hogy népes városok, szabad mesterségek, széles, mindenkire kiterjedő iskolák kellene, hol a tudással harcolnak az előítéletek ellen. »A lelki tehetségek kiműveléséről« c. beszédében a magyart »barbár« nemzetnek tartotta, megállapítja, hogy mindaddig nem volt meg ahhoz a cseh és magyar népnek a lehetősége, hogy fölemelkedjék. Elmaradtunk a művelt nemzetek mögött, és így semmi különös fényünk nincs, pedig nem lennének alábbvalóak náluk.

Nem nehéz mindennek kultúrpolitikai következményeire utalnom. Az is polgári szükséglet, midőn a »septem artes liberales« mellett a természeti és társadalmi ismeretek egyre szélesedő fogalmi köre jelentkezik nála. Nyilvánvaló, hogy a kialakuló kapitalizmusban a feltörő polgárságnak egyre több szüksége van ismeretre, mégpedig hasznos, az élethez szükséges ismeretanyagra. A magyar polgárosodás és kultúrpolitika értékelésében legutóbb hasonló eredményre jutott Vlado Ružička: Komenského rovesnici v Uhorsku a jeho vplyv na viedajšie uhorské školstvo (3) c. cikkében.

Az oktatás anyagának összeállításában Comeniust az a törekvés vezette, hogy a való világ megismerésével a tanulók az élethez szükséges ismereteket megszerezzék. Az iskola ezideig elsősorban földöntúli, irreális célok szolgálatában álló katekiztikus anyagot tanított. Comenius a vallásoktatás mellé a természet jelenségeinek vizsgálatát állította a gyermekek elé. Azt kívánta, hogy már a legkisebb gyermek érdeklődjék környezete iránt, s mindenről győződjék meg saját tapasztalata útján. A vallás tan, mint az oktatás anyaga, a hit mint a hozzávezető út, mellérendelt szerephez jutott a természetismeret és az idevezető érzékszervi tapasztalat, értelmi megismerés viszonylatában, mint ahogyan az öncélú nyelvi anyag mellé, sőt fölé kerekedett az ismeret, a reális tudásanyag, mint a nyelvoktatás anyaga.

Engels a szektárius mozgalmakat a korszak nagy forradalmi haladó mozgalmainak tartotta. Vallásos köntösük ellenére, s ennek sajátos ellentmondásában; ugyanez a helyzet a művelődési anyag tartalmi vonatkozása-

saiban is, midőn végső fokon az örökkévalóság, az Isten megismerése érdekében, de elsősorban a természeti valóság anyagán keresztül s a gyermek tapasztalata útján tárta a növendékek elé az oktatás az ismeretanyagot.

A *De cultura ingeniorum*-ban Comenius a panszofikus iskola feladatának a sokoldalú képzést jelölte meg. »Szükséges, hogy minden tehetség minden oldalról műveltesék, hogy aki embernek született, tanuljon meg embert mutatni.« A *Schola ludus c.* drámájának alcíme is »*Encyclopaedia viva*«. Az iskola tehát az egyetemes műveltség színtere, ahol mindenkit mindenre oktatnak. Ezt fejezi ki az *Orbis Pictus* bevezető része is, midőn a tanító így szólítja meg a gyermeket az *Invitatio*-ban: »Általviszlek tégedet mindeneken, megmutatok néked mindeneket, megnevezek tenéked mindeneket.«

A sokoldalú ismeretnek közvetlen haszna van az életben, eligazítást nyújt a természet jelenségeiben, a foglalkozási ágakban, az emberek megítélésében. Mindezek a polgári szemléletmóddal jelentkeznek. Maga a tananyag, mint ez tankönyveink elemzése során nyilvánvalóan kiviláglik, egyre inkább eltörlődik a reális ismeretek, ipar, kereskedelem, civilizáció, természeti jelenségek magyarázata felé, háttérbe szorítva a csupán vallási, transzcendens erkölcsi fogalmakat (4).

Eppen a Comenius nézeteiben megnyilvánuló kettősség vezetett arra, hogy pedagógiai nézeteinek, célkitűzéseinek, az oktatási célnak »távolabbi« és »közelebbi« perspektíváit elkülönítsem. Ez a feltevésem mindvégig termékeny munkahipotézisnek bizonyult, mert segítségével könnyebben és eredményesebben lehetett értelmezni az oktatási folyamat, módszer és eljárások egészét.

A Wolff Comenius filozófiai nézeteinek taglalásakor ugyancsak arra az álláspontra helyezkedik, hogy a végső cél Isten megtalálása, de az Istenhez fordulás, a »természettel« való foglalkozáson keresztül vezet, a szentírás mellett maga a természet, az ember is megismerési forrás. Comeniusról a természetismeret realitásán keresztül vezet az út Istenhez. Ennél fogva ennek megismerése a távolabbi Istenmegismerés felé ver utat (5). Úgy gondolom, analóg megoldás ez azzal, amit én a »távolabbi« és »közelebbi« célok elkülönítése és kapcsolata tekintetében állítottam.

A panszofisztikus iskola célkitűzésében megtalálható az örökéletre való előkészület mellett az evilági praktikus ismeretekben való kiművelés fontosságát valló nézete. A sokoldalú képzés azt a célt szolgálja, hogy a növendék megállja a helyét a termelésben, munkában, tudásban és kegyességben egyaránt (*Schola latina, tribus partibus divisa*). Ugyancsak a túlvilági és evilági élet együttesen jelentkező célkitűzésére vall Comeniusnak nemrég közrebocsátott, az írástanítással foglalkozó módszertani könyvének alábbi tétele is: »Az iskolák az ember műhelyei, amelyek edzik a felfogást és adottságot, melyek segítenek ahhoz, hogy az ember felkészüljön mindenre, amire csak az életben szükség lehet, sőt az örökkévalóságra is« (6). A panszofia célkitűzéséből is kiviláglik mindez. Comenius itt a következőt szögezi le: »Ugyanis a panszofiában nem csupán a lélek üdvösségét, hanem az élet dolgait is szem előtt tartjuk; s mivel a pogányok e téren a legjobban kiváltak, igen hasznos megfigyeléseket tettek, ezeket nem szabad büszkén eltávolítanunk. Ezért adjunk helyet annak, amit a

pogányok okosan, bölcsen, és jámborul gondoltak el, irtak le vagy fedeztek fel« (7).

A távolabbi és közelebbi célok kettéválasztása, illetőleg a kettő kapcsolatának illetően megmagyarázása vethet fényt véleményem szerint Comenius pedagógiai törekvéseinek transzcendens és egyben reális célkitűzésére. Igaza van Tettamanti professzornak abban, hogy végső ok gyanánt — és ez keretbe foglalja valamennyi nézetét — a teológiai szemléletmód jelentkezik Comeniusnál. A jövő élet, az örökkévalóság távoli kívánalmi mellett azonban határozottan kimutathatók az evilági élet polgári követelése. Comeniusnál kétségtelenül jogosult kettős célkitűzésről beszélni: egy távoliról és egy közelebbiről. A távoli transzcendens célkitűzés abban foglалható össze, hogy a gyermeket nem e világra, hanem az eljövendő örökkévalóságra kell előkészíteni. Ennek a transzcendens célnak a szolgálatában áll a teológiai képzés, a bibliai alapon nyugvó erkölcsstan és ennek következményei. Ugyanakkor azonban éppen a bontakozó polgári szemléletmódra jellemző mindaz, az általam »közelebbi«-nek megjelölt célkitűzés, amely az előzővel szemben reális, a kornak, polgári szemléletmódnak, praktikus életformának, a gyermek bontakozó érdeklődésének, tapasztalatainak, szükségleteinek megfelel.

R. Lochner Altal vitázva keresztény-humanista alapokból kívánja levezetni Comenius társadalommegváltó és egyéb törekvéseit. Azonban még ő is elismeri, hogy Comenius beletartozik a hanyatló feudális társadalmi rend és egy korai kapitalizmus szakaszának kialakulásába, ami nem hagyható figyelmen kívül álláspontjának mérlegelésekor (8). A vele vitázó O. Chlup, J. Patočka, és J. Brambora meggyőzően bizonyítják, hogy Comenius minden vallásossága mellett a feltörő polgárság érdekeivel szoros összhangban működött és a tapasztalat, valamint ésszerűség hangoztatásával beilleszkedett korába és előbbrevitte annak haladó gondolatait. Hangsúlyozzák, hogy Comeniusra az élet, történelmi és társadalmi impulzusok voltak az elsődlegések, politikai tevékenysége, harca és egész kálváriája (9). Ezen mitsem változtat Comenius mélyen vallásos felfogásmódja. W. Koch is azon az állásponton van, hogy Comenius elsősorban az őskeresztényi álláspontból indul ki és egy természetes, egyben azonban ésszerű Isten- és világszemléletre törekszik. Ő is elismeri azonban, hogy nem hagyták nyom nélkül Comenius munkásságát, a kor tudományos, elsősorban természettudományos és filozófiai haladó gondolkodói sem. Emellett Comenius nemcsak egy túlvilági üdvösségre gondolt, hanem a világnak és az emberiségnek tökéletesítésére is (10).

A Comenius világnézetéről folyt vitát R. Alt éppen azzal zárja le, hogy Comenius vallási burokból megnyilvánuló nézetei visszatükrözik a kor gazdasági és társadalmi struktúráját és előmozdítják a haladó követelmények valóra váltását, ennél fogva mind tartalmi, mind társadalmi funkciójuk messze túlhalad a csupán vallási szférákon (11). A 17. században, ebben a sajátos, a feudalizmus és kapitalizmus mesgyéjén álló időszakban általában jellemző ez a kettősség. A végső célok és okok magyarázatában többen még akkor is változatlan isteni függést kerestek, midőn a természet és társadalom, a megismerés közvetlen területein alapvetően új, haladó, reális, a meghaladott ideológiával mérészen szembeforduló nézeteket vallottak. Elég ebben a vonatkozásban csupán Baconra utalnom,

akinek idolum-tana egyenesen az elhagyott és meghaladott rend kritikai bírálatát jelentette, ugyanakkor — amint erre Engels rámutatott — maga is következetlen maradt a végső okok tekintetében. »Baconnál mint első alkotójánál, a materializmus még naiv módon magában hordozza a mindenoldalú fejlődés csiréit. Az anyag költőien érzéki ragyogással mosolyog az egész emberre. Maga az aforizmak formájában előadott tan ellenben hemzseg még a teológiai következetlenségektől« (12).

Nem nehéz kapcsolatot találnunk az egyébként Bacont igen nagyra-becsülő Comenius ezirányú nézetei és az előbb említett idolum-tan között. Ebben a vonatkozásban elég csupán a »Via lucis«, az »Unum necessarium«, az »scholasticis labyrinthis exitus in planum«-ra utalnom. Mindezekben Comenius az előítéletekkel, a régi rend megrögzött maradványai-
val küzd, annak ellenére, hogy annak forradalmi megváltoztatásáig, a fennálló osztálytagozódás ezúton történő megszüntetésének gondolatáig nem jut el. Dolgozatomban nem mentem el messzebb, mint addig, hogy eme eszmei állásfoglalás kettősségét vázoltam és azt állítottam, hogy Comeniusnál már felbukkannak a polgári-rendre jellemző gondolatok, a kapitalista termelés újszerű szükségleteihez tartozó fogalmak, amelyek a tananyagban is helyenkint fellelhetők. Azt azonban nem állítottam, hogy a kialakult polgári társadalom gazdasági rendjéről lehet nála beszélni.

*

A transzcendens és reális célok kettőssége, illetve ezek ellentmondásának egysége, egymásmellettsége — mint az előzőkben is láthattuk — kétségtelenül megállapíthatók Comeniusnál. Tettamanti professzor véleményének egyes helyein vitatja Comenius nézeteinek ellentmondásos jellegét, de azután már — és ezzel teljesen egyet lehet érteni — arra a következtetésre jut ő is, hogy »világosan kell látnunk a 17. század emberének, s így Comeniusnak gondolkozásában jelentkező ellentmondásokat, a kapitalista társadalmi rendet előkészítő, még kiformálatlan polgári gondolatnak itt-ott készülődő harcos szembenállását a feudális társadalmi rend hagyományaival, ideológiai rendszerével. Hangsúlyozza azonban, hogy Comeniusban ezek nem tudatosultak. Magam is úgy vélem, hogy ezek a hatások — melyek kétségtelenül kettős irányultságúak — megvoltak és hatottak Comeniusra természetesen akkor is, ha ezek kettősségét önmagában nem tudatosította.

Eltér véleményünk abban is, hogy Comeniusnál materialista kiindulópontból, illetve nyomokról beszélek. Csupán annyit állítok: *Comeniusnál az idealista-teológikus szemléletmód mellett kétségtelenül megtalálható Bacon, Campanella és egyéb befolyások alapján az érzékszervi megismerés jelentőségét és megbízhatóságát valló tétel, ami pedig alapján materialista felfogás csiráját is magában rejti.* A kettő nem zárja ki egymást. Itt is utalhatnánk elsősorban az Orbis pictus-ra és a Januara. Az Orbis pictus képei közül az érzékszervről és az agy feltárásáról rajzoltakra, a »Physicae synopsis«-nak az érzékszervekről szóló részére, a »Methodus linquarum« 10. fejezetére, stb. Magam sem tudok azonban teljesen egyet-
érteni azzal a túlzó véleménnyel, amit ezen a téren pl. Robert Alt képvisel. Ő ugyanis túlzottan állítja, hogy Comenius a megismerés terén materialista és megtaláljuk nála a materialista ismeretelmélet alapjait (13).

En azt a megszorítást teszem, hogy ezek a materialista elemek *együtt* szerepelnek az idealista nézőponttal. Az azonban kétségtelen, hogy nem lehet tiszta idealista nézőpontnak tekinteni Comenius azon véleményét pl., hogy ne a szavakat, hanem a dolgokat ismerjük meg, ne a véleményeket, hanem a tényeket, ne a betűket, hanem a természetet. Ennek alapján fejt ki a szemléletesség elvét, innen ered a tanulók meggyőződésére való törekvés, a megfigyelés jelentőségének hangsúlyozása. Egyszóval a valóság megismerhető — vallja Comenius és a szenzualista filozófia alapján hozzáteszi: »Az érzékek a legfontosabb és folytonos vezetők a tudományhoz, mert ezek képezik a tudománynak szilárd alapjait« (14).

Tettamanti professzor később megértőbben értékeli ezeket a materialista elemeket s — bár továbbra sem ért egyet azzal, hogy Comenius törekszik a tudás és hit ellentétének kibékítésére — ő is azt írja, hogy »valóban előremutatónak értékeljük eklektikus gondolkodásának materialista elemeit«. Magam sem állítottam Comeniusról, hogy materialista, csupán annyit, hogy nézeteiben idealista és materialista elemek találhatók meg, s a polgári haladás szolgálatában álló forradalmi jellegű újításokat találhatunk pedagógiájában; ezért teljességgel magamévá tehetem — s értekezésemben ezt ugyanilyen értelemben hangsúlyoztam — Tettamanti professzor megállapítását: »egyáltalában nem kisebbitjük, nem értékeljük le Comenius történeti érdemeit, a polgári haladás szolgálatában állított csakugyan forradalmi újításokat tartalmazó pedagógiájának történeti jelentőségét. Valóban előremutatónak értékeljük eklektikus gondolkodásának materialista elemeit; azokat a tételeket, amelyek azt mondják ki, hogy úgy ismerjük meg a dolgokat, ahogyan azok vannak, stb.«

Fenti okok miatt nem tudom Comenius álláspontját objektív idealizmusnak sem minősíteni, bár kétségtelen, hogy nehéz terminológiai keretbe foglalni irányzatokat, s egy kicsit erre is hajolhatunk. Úgy vélem azonban, hogy mint Baconnál, Comeniusnál is föllelhetők idealista és materialista elemek, bár az utóbbinál a teológiai irányultság erőteljesebb. Bizonyos, hogy Comeniusról hatottak újplatonikus, skolasztikus, és egyéb hatások, melyek eklektikus formában mutatkoznak meg műveiben. Alapvetően azonban mégis szenzualista volt, s ebből a szempontból materiális, közvetlenül a tárgyból kiinduló nézőpontot tett magáévá. Helyesen világitanak rá (15) arra, hogy akik csak a végső vallásos célkitűzést látják, a kérdés egyik, bár mindenesetre jelentős oldalát vizsgálják; a másik oldal azonban, melyre kevésbé figyelnek fel, az az élő tapasztalati anyag, konkrét megfigyelések, s a megismerésbe vetett hit (16), amely a kor gyakorlati érdeklődésével áll a legszorosabb kapcsolatban. Comenius demokratikus nézőpontja ezen, szinkritikus módszerére jellemző materiális kiindulópontjával egyetemben különösképpen méltánylásra méltó.

Comenius szenzualizmusát illetően ahhoz a véleményhez csatlakozom, hogy Comeniusnál, ha nem is következetes, de csírájában megmutatkozó materialista felfogásmódot is találhatunk. Ki tagadhatná ugyanis, hogy Comenius alapvetően idealista világnézete mellett a megismerés biztonságába vetett hite, valamint az objektív valóság megismerhetőségéről való álláspontja és ennek nyomán haladó pedagógiai elvei, a materializmus felé készítik elő az utat?

Magából Comeniusból hozhatnék fel bő példaanyagot. A korlátozott terjedelem miatt csupán az alábbiakra utalok:

Az érzéki megismerésben az érzékszervek döntő szerepére vonatkozóan jó bizonyíték az Analitikus didaktika egyértelmű meghatározása: »53. Mivel azonban mindent az érzékszervek közvetítenek (hisz az értelmi elmélkedések is érzékszervekkel felfogott bizonyos jegyekből állanak) s az idegen tanúságtételt szintén csak érzékszervvel lehet felfogni (különösen hallással), úgy látszik, hogy az érzékek az a kapu, amelyen az ember belsején kívül lévő dolgok, a lélekbe léphetnek, mert minden éppen csak ezen az úton haladhat be. Ezért nagyon is igaz a filozófusok ama kijelentése: »Semmit sem foghat fel az ész, amit előbb nem érzékeltünk.« LXXXIII. Az érzékek az ismeretek elős és állandó vezetői. Toldalék: Első helyen és állandóan kell tehát őket gyakorolnunk.» (16).

Tettamanti professzor hasonlóképpen méltányolja Comenius álláspontjának belső ellentmondásait, s bizonygatja, hogy Comenius »a merev szenzualisztikus állásponton rést üt«, s hivatkozik arra, hogy magam is észrevettem a Comenius-féle ismeretelmélet következetlenségeit. Mégis úgy véli, hogy »némi túlzásokra« ragadtattam magam, a szenzualista jelleg megállapításánál. Minthogy a munka még nem jelent meg, csupán utalok arra, hogy a megértés mozzanatát elemeztem. Azt állítom, hogy a szenzualizmuson túlmenően felcsillan már nála az analízis és szintézis egységének igénye, de a tények igazságát, főképpen analógiák, példák segítségével, mintegy párhuzamosan alkalmazta. Comenius didaktikájában azonban a megértés mozzanata, az elvont, általánosított megismerés tekintetében következetes képet nem látunk, csupán csíráját fedezhetjük fel ez útnak, de teljes kifejtéshez, az absztrakció, fogalmi gondolkodás felismeréséhez és tudatos alkalmazásának jelentőségéhez alig jutott el.

Egyáltalán nem vonom kétségbe, sőt lépten-nyomon hivatkozom rá, mondanivalóimat arra építem, hogy Comenius az észnek, az értelem művelésének nagy szerepet tulajdonított. Ennek ellenére nem mondható, hogy a megismerés útján az absztrakció teljes jelentőségéig, a fogalmi gondolkodás feltárásáig eljutott volna. Függetlenül attól, hogy a megismerésben döntően a kiinduló érzékszervi felfogást hangsúlyozza, az ismeret meghatározásánál is inkább tapasztalható »mintát« és »képet« különböztet meg, mintsem tárgyakat és azok fogalmait. Ennek bizonyításául a Didaktika analitika I. 8. alábbi megállapítását hozom fel: »Ahol tehát ismeret van, ott három összetevőt találunk: 1. a képet vagy mintát, 2. az ábrázoltakat, 3. az ábrázolót, másként mondva: 1. az eredeti képet, amely az ismeret tárgya, 2. az ábrázolt képet, amely az ismeret eredménye, 3. valamilyen eszközt, amellyel az eredeti képtől az ábrázolthoz eljutunk, mint amilyenek az érzékszervek, kéz, nyelv, stb. (Eszköz nélkül ugyanis semmi sem keletkezhetik.) Vedd el a gondolat örök forrásait, ahonnan, amelyekből képeit meríti, vagy az eszközt, amelyekkel alkotja őket (érzékszervek, kéz, nyelv), nem lesz képes alkotásra, eltűnik, mindenféle ismeret« (17) — írja Comenius:

Továbbra is állítom: Comeniusnál egy minden esetben fellépő érzékszervi kiindulás kap hangsúlyozottan szerepet, emellett azonban több helyütt és többször utalás történik az érzékszerv mellett az értelmi erők funkciójára is.

*

Problémaként felvetődött, hogy Comenius műveiben törekedett-e a tudás és hit ellentétéinek kibékítésére. *A tudás és hit ellentétének kibékítését, a világi tudomány és a biblikus tanítások összeegyeztetését Comenius mindvégig szorgalmazta.* Hivatkozhatnék ebben a vonatkozásban a Pansophiae prodromus alapvető megállapításaira, a Panorthosia első tíz tételére. Az egész Panorthosiának mondanivalója és felépítése rávilágít állításom helyességére. Ez a nemrég előkerült és csak most publikált késői panszofisztikus írás számtalan példával igyekszik bizonyítani, hogy a kinyilatkoztatást össze lehet egyeztetni az újabb filozófiával és természettudománnyal, hiszen az örökkévaló célok és az evilági célkitűzések egymással összefüggő sort alkotnak O. Chlup akadémikus »mindenek elrendezésével az emberiség egységéért« c. tanulmányában kifejti, hogyan »igyekezett összeegyeztetni Comenius az újonnan születő természettudományt a kinyilatkoztatással« (18). Ebben az értelemben elemzi Comenius kortörténeti helyét, haladó pedagógiai gondolatait és polgári felfogásmódját P. Vajcik is (19). Éppen ezen a téren található meg a Comenius és Descartes közti nézeteltérés csírája. Hartlib »Conatuum Comenianorum Praeludia« címen Oxfordban 1637-ben, majd Londonban 1639-ben »Pansophiae prodromus« címmel kinyomatta Comenius panszofisztikus nézeteinek hozzá elküldött tervezetét, s elküldte kora jelentős filozófusainak, politikusainak, többek között Descartesnek is. Ő udvariasan megdicsérte a szerző szándékát, de éppen a tudomány és hit ellentétének összebékítési kísérlete miatt élesen bírálta és elutasította törekvéseit. 1638 augusztusából keltezett levelében (20), a következőket írja: »A szerző éleselméjű és nagytudományú embernek bizonyul és olyannak, akiben ezenfelül sok becsületesség és buzgóság is van a közjó iránt... Az a cél, amelyet maga elé tűz, tudniillik, hogy egy könyvbe gyűjtse össze mindazt, ami hasznos az összes többiben, nagyon is jó lenne, ha kivihető volna, de attól tartok, hogy nem az...« Az ész bizonyítékai helyébe és a tudományos eredmények mellé a kinyilatkoztatás dogmáit állítja és így »túlságosan össze akarja kapcsolni a vallást és a kinyilatkoztatott igazságokat azokkal a tudományokkal, amelyeket csak természetes okoskodással lehet megszerezni«. Egyébként Comenius az Unum necessariumban (1668) veszélyesnek tartja Descartes okoskodását, a mindenben való kételkedést, de helyesli a tudományok megismerésénél alkalmazott fáradozását, s 1645 február 8-án keltezett levelében, melyet Heveliushoz írt Elbingből, hangoztatja, hogy a kinyilatkoztatás és a sok tudományos tapasztalat, főképpen a természetről szerzett ismeretek együttesen vezetnek el az evilági és örökkévaló tökéletesedéshez. A kettőnek együttes megbékélésben kell szolgálnia az emberiség üdvét. Ennek feltételül tudós kollégium összehívását és tudósok, teológusok együttes munkáját jelöli meg.

A XVII. század egész tudományos bölcselete, pedagógiája, művészete feszültségektől izzó levegőben született meg. Új távlatok nyíltak a fölfedezések, tudományos eredmények számára, melyek a középkori ember szűk szemléletéhez képest hihetetlenül megnövekedett horizontot jelentettek. Ebben a forrongó időszakban Comenius hányatott életének minden rezdülésével népét kívánta szolgálni, egyben a népek felemelésének gondolatát hirdette. Az egyre magasabb szintre törő tudományos elméletek, felfedezések és gondolatok lelkesítették, bár hitében, sőt misztikus csoda-

várásában állhatatos maradt. Amiként azonban egy-egy társadalmi formáció különböző fejlődési szakaszokat rejt magában, akképpen a vallás is heterogén, mögötte és vele haladó és visszatartó erők küzdhetnek meg a legkülönbözőbb mértékben. Kétségtelen, hogy a cseh testvérek szektája biblikus és egyben demokratikus hagyományaival módosult szociális törekvéseivel alapvető hatótényező volt Comeniusra: az egyetemi évek, tanulmányok, utazások, haladó bölcséleti és tudományos eredmények azonban át- meg átszötték a maguk polgári színezetével ezt a hitvallást és ezek a hatótényezők *együttesen* korszerű, a feltörő polgárság igényeit támogató panszofisztikus, világmegváltó és egyesítő törekvésekbe ágyazott pedagógiában nyertek reális hordozót. Comenius éppen ezért vált az újabb, tudományos alapokra helyezett pedagógia megalapozójává.

JEGYZETEK

- (1) Robert Alt: Der fortschrittliche Charakter der Pädagogik Komenskys, Berlin, 1953, 23. l.
- (2) Bakoš L': Svetový význam diela J. A. Komenského, Jednotná Škola, 1955, 1. sz. 86. l.
- (3) Jednotná Škola, XII. évf. 2. sz. 202—224. l.
- (4) Vö. Geréb György: Az Orbis Pictus, mint egyik első illusztrált gyermekkönyvünk. Tiszatáj, 1955. 1. sz. kny. 5. l.
- (5) August Wolff: Amos Comenius als Pädagoge. Schule und Nation. 1956, 2. évf. 3. sz. 9. l.
- (6) Jan Amos Komenský: Počátkové čtení a psaní. Praha, 1946. 36. §.
- (7) Comenius: Prodomus 58. pont.
- (8) Rudolf Lochner: Johann Amos Comenius, ein Erzieher zu Humanität. Schule und Nation. 2. évf. 2. sz. 6. l.
- (9) Otokar Chlup, Jan Patočka, Josef Brambora: Der fortschrittliche Charakter der Pädagogik Komenskys. Schule und Nation. 2. évf. 2. sz. 8. l.
- (10) Walter Koch: J. A. Comenius und seine Pansophie. Schule und Nation. Schwelm, II. évf. 2. f. 3. l.
- (11) Robert Alt: Válasza a Schule und Nation vitacikkeire. 1956. 2. évf. 4. sz. 8. l.
- (12) Engels: Anti-Düring. 1948, 366—367. old.
- (13) Robert Alt: Der fortschrittliche Charakter der Pädagogik Komenskys (Berlin, 1953), 38. l.
- (14) Comenius: Methodus ODO II. 114. l.
- (15) Otokar Chlup, Jan Patočka, Josef Brambora: Der fortschrittliche Charakter der Pädagogik Komenskys. Schule und Nation. 2. évf. 2. sz. 8. l.
- (16) Comenius: Analitikus didaktika 53.
- (17) Comenius: Analitikus didaktika I. 8.
- (18) O. Chlup: Všenáprava, Praha 1950, 1—12. l.
- (19) Peter Vajcik: J. A. Komenský, pokrokový pedagóg a bojovník za svetový mier. Jednotná Škola, 1957. 2. sz. XII. évf. 129—150. l.
- (20) J. Kvačala: Analecta Comeniana, Iurevi, 1909, 30—31. l.

Дз. Герерб:

КОМЕНСКИЙ, КАК ДВУЛИКИЙ ЯНУС И КУЛЬТУРНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ РАЗВИВАЮЩЕЙСЯ БУРЖУАЗИИ

Автор в своей работе «Основные черты дидактических воззрений Коменского» только прикоснулся проблемы мировоззрения и теории познания. Коменский развернул свое действие на пределе феодализма и образующегося капитализма, и этом объясняется противоречивый способ его взглядов. В конечном счете он основывает все на трансцендентном, божественном происхождении, и помимо материала библического влияния включают в себе и прогрессивные философские, относящиеся к естествознанию и общественные взгляды эпохи.

Помимо идеалистического-теологического способа взглядов, под влиянием Бакона, Кампанеллы и других он признает значение и надежность познания органами чувства, что в основе является материалистическим тезисом. Он стремился к примирению знания и веры.

Его сензуализм не исключает, что он проходил тесно взятый опытный материал, хотя понятийное абстрактное мышление находится только в зародыше в его способе взглядов по теории познания.

Georges Geréb:

LE VISAGE À LA JANUS DE COMENIUS ET LES PRÉTENTIONS À LA CULTURE DE LA BOURGEOISIE ASCENDANTE

Dans son ouvrage intitulé «Les principes fondamentaux des vues didactiques de Comenius, l'auteur n'a fait que mentionner les problèmes concernant les idées sur le monde et la théorie des connaissances. Comenius travaillait à la lisière du féodalisme et du capitalisme en formation ce qui explique les contradictions de ses vues. En dernière analyse il ramène tout à l'origine transcendante, divine, mais ses buts les plus proches sont positifs, aussi contient-il, en dehors de la matière biblique à effet, les vues philosophiques, scientifiques et sociales progressives de l'époque.

À côté de la façon de contempler les choses idéaliste-théologique, il professe, influencé par Bacon, Campanella et d'autres, l'importance et l'acertitude de la cognition par les sens ce qui est au fond une thèse matérialiste. Il a insisté sur la réconciliation du savoir et de la foi.

Son sensualisme ne l'empêche pas de dépasser dans le domaine de la cognition la matière empirique proprement dite bien que la méditation abstraite ne se trouve qu'en germe dans sa manière de voir cognitive.

Megjelent 350 példányban

Felelős kiadó a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Dékánja

---

Szegedi Nyomda Vállalat 57-3426

Felelős vezető: Vincze György

AZ ACTA PAEDAGOGICA ET PSYCHOLOGICA EDDIG MEGJELENT KÖTETEI:

1. Gyűjteményes kötet, 1956.* Tartalom:

Tettamanti Béla: Művelődés és nevelésügy az ókori görög városállamok virágzásának és válságának korában

Király József: Az idegrendszer plaszticitása és a nevelhetőség

Király József: Új készülék reakcióidő meghatározására

Király József: Kereszturi Ferenc.

Muhy János: Schwarz Gyula kultúrpolitikai nézetei

2. *Király József:* A színes hallás és a feltételes reflex, 1957.